

Що цікаво, то в 1927 році у 41, 42 томах «Энциклопедического словаря Гранат» друкувався розділ «Деятели СССР и революционного движения в России» [8], але жодного прізвища засновників комуністичної партії немає. Вже насувалась сталінщина.

Список використаних джерел і літератури:

1. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. 787 с.
2. Советская историческая энциклопедия. Т. 16. М., 1976. 1062 стлб
3. Большая советская энциклопедия. Т. 19. М., 1975.
4. Володимир Федько. Хто в Росії створив РСДРП (Документальне розслідування). <https://www.ar25.org/artiele/hto-v-rosiyi-stvoryv-rsdrp>
5. Первый съезд РСДРП. Документы и материалы. М., 1958. 349 с.
6. Історія Української РСР. Т. 3. К., 1978. 607 с.
7. Советская историческая энциклопедия. Т. 10. М., 1967. 1038 стлб.
8. Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. Т. 41, 42. М., 1927.

О. О. Гадинко,
вчитель історії, магістр історії,
Красноільський ліцей №3

ПРИЗАБУТІ ІМЕНА ПОВЕРТАЮТЬСЯ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСКОСТІ (З ІСТОРІЇ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ МОРАЧЕВСЬКИХ, В. СТЕФАНИКА ТА О. КОБИЛЯНСЬКОЇ)

У статті йде мова про яскравих представників української громадськості кінця XIX – початку XX ст., які внесли чималий вклад у розвиток громадської думки, суспільно-політичного руху, заповнили ниву літературними новинками, були відомими особистостями свого часу як на рідній землі, так і за її межами. Софія Окуневська-Морачевська, Ольга Кобилянська, Наталія Кобринська і Василь Стефаник – ось неповний перелік корифеїв української культури, які записали золотими літерами свої імена в історії рідного народу та країни, є об'єктами поваги старшого покоління, взірцем для наслідування сучасної молоді.

Ключові слова: українська культура, громадськість, листи, емансипація, університет, жінка-лікар, нострифікація, літературний критик.

Про жіночий рух, її яскравих представників, борців за емансипацію прав другої половини людства, класиків української літератури написано мабуть чимало праць та наукових досліджень, статей, публікацій, наукових розвідок та ін. Проте, залишається ще чимало аспектів громадського, культурного,

суспільного, просвітницького характеру, які слід розглянути ще раз, незважаючи, що пройшло вже чимало часу. Сьогодні вивчення цього питання є актуальним ще й тому, що суспільство хоче знати історію свого роду, видатних особистостей, який внесок вони внесли в українську літературу, громадський рух, де проживали, з ким приятелювали, кого відвідували, які мали суспільно-політичні погляди та ін. У листах простежується висока ерудиція, вихованість, толерантність, взаємна повага, любов до рідної землі. Тоді герцогство Буковина входила до складу Австро-Угорщини (1867-1918рр.) і була взірцем проживання різних народів та їх симбіозу культур [3, с.69-71], [6, с.204-207].

Свого часу важливе значення мали для суспільно-політичного та економічного розвитку Сторожинця мали місце приїзди до містечка багатьох видатних громадсько-політичних та літературних діячів західноукраїнського регіону: Василя Стефаника, Наталії Кобринської, Ольги Кобилянської, Юрія Федьковича. Тут деякий час навіть проживала «перший лікар з жінок в Австро-Угорщині» Софія Окуневська [1, с.96-97], [4, с.14-16].

Хоча «Окуневська була першою жінкою лікарем в Австро-Угорщині», проте вже «наприкінці ХІХ сторіччя жінки» вже «добилися права вступу до університетів» в Дунайській імперії. Це був той час, коли в системі освіти неоабсолютистської епохи тягнулася тривала боротьба жінок за право на здобуття освіти після гімназії. Це був один із пунктів загальних змагань за рівноправність жінок.

Софія Окуневська походила зі старого українського роду, який був яскравим прикладом національної гідності та патріотичної свідомості.

Згідно довідкової церковної літератури (шематизмів) Атаній Окуневський був 1833 року народження, закінчив Львівську генеральну греко-католицьку духовну семінарію 1860 року, висвячений у священничий сан 1863 року, одружився того ж року з Кароліною Лучаківською. Першим місцем його праці було містечко Заліщики, в 1864р. – місто Бережани, а відтак 1865р. село Должанка Тернопільського повіту, де й народилась 12 травня 1865р. Софія Окуневська [12, с.135-140].

Наступного 1866 року сім'я переїхала в Русів, а в 1867р. Атанасій Окуневський став парохом села Садки неподалік Заліщик. Несподівано в 1870р. померла його дружина, яку дуже любив все своє життя. Після смерті дружини переїздить на Буковину і ще вісім років працює священнослужителем, завідуючи парафією в Садгорі під Чернівцями. В 1878р. випрошує дозволу митрополії на науку в медичний факультет Віденського університету, який 1881р. успішно закінчив зі званням доктора медицини. Першим місцем праці було містечко Кімполунг, де мешкала з батьками Ольга Кобилянська – ще нікому невідома нічим молода буковинська дівчина [5, с.65].

До батька в Кімполунг часто приїздила дочка Софія. Вона після смерті виховувалась у родині Івана Озаркевича разом з відомою пізніше постаттю українського жіночого руху та письменницею Наталією Кобринською. У той час Софійка готувалась до вступних іспитів в гімназію. Одним з її вчителів був філолог Юліан Кобилянський (1858-1921), брат Ольги Кобилянської [2, с.125, 128].

Коли саме переїхала родина лікаря Атанасія Окуневського у Сторожинець – ще слід додатково в'яснити, проте достеменно відомо з переписки між Морачевськими і їх друзями те, що протягом 1895-1898рр. ця родина проживала у цьому повітовому містечку, а потім, очевидно, переїхала до Львова [11, с.].

Знайомство з Ольгою Кобилянською було річчю щирою і душевною. «Бачу її молодую вісімнадцятилітньою дівчиною. Якщо можна порівняти молоду дівчину з квіткою, то Софію можна було порівняти з лілією. Біла бездоганна цера з очима русалки задумливого погляду знизу вгору, темними бровами і волоссям барви старого золота. Уста непорочно ніжні. Поважна і пориваючи усміхом своїм, коли бувала дотепною і повна природного гумору. Будова гарно пропорціональна. В поведенні і відносинах (до чужих) більше гордо дика, як не смілива. На свій вік поступова в поглядах і вчинках і читана. В музиці з легким, повним чуття, а проте зі схованою силою ударом і постійним нахилом зіллятися душею з композитором даної штуки. Такою була, коли я зазнайомила з нею; тоді також ще молода початкуюча (потайки) літератка, повна мрій, з буйною фантазією і з захопленням «жіночою емансипацією», фанатична поклонниця природи, їзди верхом, бігання лижвами, фехтування і такого іншого в той час доступного спорту» [8, с.174-177].

Всі, хто знав молоду Софію Окуневську, пророкували їй блискучу кар'єру піаністки. Для Ольги Кобилянської Софія Окуневська з її музичним світом стала праобразом піаністки з казкового «Меланхолійного вальсу». Засвідчувала Ольга Кобилянська й те, що, звичайно, чула піаністів з більш високою технікою гри, але ні разу не зустрічала такого, хто б мав «глибше зрозуміння, поважніше, гідніше поняття почувань і віддання їх музикою», ніж це було в Софії Окуневської. Для останньої відданість музиці «не мала основ заграничних консерваторій». Виростала в музикальному середовищі о.Теофіла Кобринського. За першу вчительку гри на фортепіано мала на 14 років старшу кузину - Наталю. Саме в часі тих вакацій Софія приготувалася до матури: «найчастіше вчилась, проходжуючися з книжкою по саду», з юних літ повністю засвоїла погляди Н.Кобринської [7, с.118-121].

Зачаровувала Василя Стефаника своїм виконанням, свідченням того є його нарис «Портрет». Зрештою, цього молодого письменника вона зачаклувала не лише грою на піаніно, а й своєю широкою європейською освітою, розумом, вродою... Софія була чудовим знавцем літератури, захоплювалась нею і, навіть, сама написала декілька літературних творів під псевдонімом «Єрина». Вільно володіла декількома іноземними мовами, наполегливо займалась самоосвітою.

В 1884р. Софія Окуневська отримала дозвіл на складання іспитів на гімназійний курс. В 1885р. вона їх блискуче склала при Львівській академічній гімназії, чим викликала неабияку сенсацію в цілій Галичині учительської семінарії для дівчат. В 1886р. її закінчило лише 13 дівчат. Тепер гімназійне свідоцтво відкривало дорогу до вищої освіти-університету. Проте, цим правом в країні могли користуватися тільки чоловіки. Два роки С.Окуневська домагалась навчання в університеті, однак це було марно. Вирішила здобути

вищу освіту в Швейцарії. Там жінкам дозволялось навчатись у вузах[12, с135-140].

В 1887р. Окуневська разом з «сердечною подругою» Н.Кобринською, якою стала після смерті чоловіка остання, організувала видання першого жіночого альманаху, символічно названого «Першим вінком», в якому «були зібрані всі кращі літературні сили того часу». Зрозуміло, не обійшлося тут без участі Івана Франка, оскільки молоді організаторки не мали жодного видавничого досвіду. У цьому альманасі Софія повстала автором гарного оповідання «Пісок, пісок», а також розвідки «Родинна неволя в піснях і обрядах весільних». Стаття була підписана авторським псевдонімом «Єрина». Оскільки Окуневська, пишучи розвідку, часто опиралась на матеріал, використаний І.Франком в аналогічному дослідженні про «жіночу долю», то багато дослідників, літераторів вважали, що це стаття Івана Франка, а жіночий псевдонім він використав для того, щоб «не роз'єднувати ряди жінок». Згодом все таки підтвердилось, що дана стаття вийшла з-під пера Софії Окуневської. (ЦДІА України у Львові, фонд 309, опис 1, справа 389, арк..60). Оповідання з міського життя «Пісок! Пісок!» торкнуло проблему соціальних контрастів: «нужди міського пролетаріату та дітей вулиці». Водночас робота над альманахом зблизила Софію Окуневську з Іваном Франком, який повністю підтримував її у прагненні отримати вищу освіту. Того ж 1887 року, коли вийшов альманах і набув чималого розголосу в обох частинах України і водночас був прихильно зустрінутий критикою, Окуневська разом з Наталією Кобринською виїхали в Швейцарію на навчання. Софія вступила на медичний факультет Цюрихського університету, а Наталя розпочала слухати курс лекцій з політичної економії професора Плятора [7, с.188-120].

В листопаді 1890р. Софія вийшла заміж за Вацлава Морачевського, «котрого полонила розумом та музичністю». А Вацлав Морачевський «виявився тою людиною, яка якнайкраще зрозуміла пориви душі Софії Окуневської і справді був її другом та радником». Походив Вацлав-Дам'ян Морачевський зі старовинного аристократичного роду, народився у Варшаві 27 листопада 1867р., на два роки молодшим за Софію. Закінчив у Варшаві тамтешню гімназію, а в 1885р. виїхав до Цюриха, де записався на хімічний факультет тамтешнього політехнічного інституту. Після його успішного закінчення і отримання диплому хіміка, став студентом медичного факультету Цюрихського університету, де спеціалізувався непогано у фізіологічній хімії, молодому, але дуже перспективному напрямку науки. Навчання припало на 1889-1894рр. В 1895р. Вацлав Морачевський вдало захистив докторську дисертацію з хімії та медицини. Навчання поєднував з роботою. Протягом 1891-1893рр. був асистентом кафедри лікарської фізіології, а з 1893 по 1895ррр. керував хімічною лабораторією інтерністичної клініки у відомого вченого з європейським ім'ям Ейсгорта в Цюриху. 49-й номер «Буковинських відомостей» за той таки 1895-й рік повідомив сенсаційну новину, яка швидко стала відомою всій Галичині та Буковині: «Русинка-доктор госпожа Софія Морачевська, жінка доцента університету в Цюриху, а дочка повітового лікаря в Сторожинці д-ра

Атанасія Окуневського зістала промована доктора медицини в Цюрихському університеті» [9, с.42-45].

На Буковині та в Галичині Софії Окуневській (Морачевській) не поталанило: австрійський уряд тоді не визнавав закордонних матрикуляцій та дипломів. Її чоловік Вацлав радив затвердити дипломи в Кракові, оскільки в межах Австро-Угорської держави це було не можливо зробити. І лише після доволі довгих та неприємних процедур 15 березня 1900 року в Кракові на засіданні Сенату Ягеллонського університету відбулася нострифікація докторського диплому Софії Морачевської, про що повідомили сенсаційно тодішні газети. Тепер Софія Морачевська отримала обітоване право на самостійну лікарську практику та стала першим доктором медицини в межах Австро-Угорщини. Її чоловік Вацлав Морачевський був не тільки серйозним вченим-біологом, дослідником, а й великим знавцем літератури, добряче розумівся на малярстві, музиці, був літературним критиком.

Із Василем Стефаником Морачевські познайомились в березні 1894р. на концерті, проведеному в честь чергових роковин, присвячених Т. Шевченку. З того часу розпочалась взаємна переписка та приятелювання, відвідини Морачевських у Сторожинці [11, с. 547-548]. Тоді В.Стефаник навчався на медичному факультеті Краківського університету та В.Стефаник все більше захоплювався літературним і громадським життям.

Самі Морачевські були не тільки тими, хто високо цінував талант молодого В.Стефаника, а й тими, хто прокладав йому дорогу на польському літературному ринку. Вацлав Морачевський був автором п'яти блискучих статей, вміщених в доволі впливових та авторитетних польських журналах, що мало також неабияке громадське значення для літературної кар'єри молодого хлопця з Галіції. У 1896 та 1898рр. у молодого подружжя народилися діти – Юрій та Єва. Але сімейні радощі, яким не було кінця, не йшли поряд з успіхами в праці. В 1900р. чоловік Софії виїздить до Карлових Вар в Чехії і працює там приватним лікарем 29 років. Дружина ж залишилась з дітьми у Львові. Тут вона працювала лікарем в «Народній лічниці» її родича Євгена Озаркевича, згодом виїхала до Францесбадена, де лікувала і займалася науковою діяльністю [9, с.42-45].

Одночасно в роки Першої світової війни (1914-1918) «розігралась» особиста трагедія Софії Морачевської. Сім'я перебувала в неофіційному розлученні. Можливо, причиною стала тодішня політична обстановка в Галичині, утворення уряду ЗУНР у Львові на початку листопада 1918р. та початок українсько-польської війни 1 листопада 1918р. Вацлав Морачевський був великим патріотом II Речі Посполитої. Софія Окуневська персоніфікувалася з великим українським патріотизмом, недосяжними національними ідеалами. Проте, підставою для розлуки була зовсім інша причина... Слід сказати, що подружнє життя Морачевських – це взірець та незмірний пласт польсько-українських культурних відносин великих постатей кінця XIX – початку XX століття. Однак, наприкінці їхнє подружнє життя було сповнене болем, особистою трагедією та смутком...

Дуже цікавим і важливим для філологів, істориків, дослідників є листування між Морачевськими та В.Стефаником, О.Кобилянською, Н.Кобринською, які неодноразово бували у Сторожинці. Цьому підтвердженню є епістолярна спадщина цих особистостей кінця XIX – початку XX ст. Як відомо, у 1897р. Стефаник написав ряд реалістичних новел: «Синя книжечка», «У корчмі», «Стратився», «Побожна», «Виводили з села», «Сама-саміська», «Лист». Поява цих творів надзвичайно схвилювала передову літературну громадськість новизною освоєння художнього слова, реалістичною дійсністю, глибиною оригінального трактування тем українського села. Вперше оповідання «Виводили за село» було опубліковане в чернівецькій газеті «Праця» 24 жовтня під №14. Інші 4 новели «Синя книжечка», «Повісився», «Сама-самісінька» та «В корчмі» вийшли друком 21 листопада в №15-16. Оповідання «Лист» та «Побожна» побачили світ 19 грудня т.р. в тій же «Праці» за №17. Як відомо, окремою збіркою ці новели вийшли лише весною 1899р. у Чернівцях в типографії товариства «Руська рада», куди входило вже 15 оповідань. Не таємниця, що Стефаник, неодноразово проживаючи в Окуневських у Сторожинці, написав свої перші прозові «твори-мініатюри». Це були поезії в прозі з ранньої творчості молодого письменника [11, с.494-497].

Як уже відомо, дружелюбні відносини і приязні відвідини Морачевських зі В.Стефаником розпочалися в 1894р. У листі від 26 липня 1895р. майстер-новеліст, сповіщаючи В.Морачевського про свою виборчу діяльність на Обертинщині, отримав від нього зворотній лист і запрошення прибути до Сторожинця. Той обіцяв приїхати 5 серпня (1895р.).

Протягом жовтня-грудня 1895р. листування між Стефаником і Морачевським тривало й надалі. Так, в листі до Морачевського в середині жовтня т.р. В.Стефаник розповідав про своє перебування у Львові, згадував своє гостювання у Морачевських і радів, що має таких щирих друзів, як Вацлав.

Перебуваючи 25 лютого 1896р. в Кракові, В.Стефаник сповіщав Морачевського про те, що гостював три дні у Сторожинці, де йому було дуже добре. А у зворотньому листі Вацлава до Стефаника від 29 лютого т.р. автор переконливо писав, що Швейцарія чудова країна, але Сторожинець на Буковині ще кращий, коли до нього приїжджав Стефаник у гості до Морачевських: тоді тут все оживало [11, с.339-340].

Страшенно зі Стефаником хотіла побачитись в Кракові й продовжити подорож до Сторожинця Софія Морачевська, дописував у листі до нього 4 липня з Цюриху її чоловік Вацлав. І сталося. Приблизно в другій половині липня 1896р. у Сторожинці, у Морачевських гостював Василь Стефаник, якому було тут дуже добре: «Як від'їхав від Вас, то лиш один Бог знає!» – писав він в одному з недатованих листів до Морачевського. Про те, як йому було важко виїжджати зі Сторожинця повідомляв Морачевського ще в кінці вересня т.р.: «Сум такий сивий, такий безконечний найшов на мене, що хотіве'м з Глибокої вертатися до Вас назад».

14 січня 1897р. Стефаник написав чергового листа до Морачевського, в якому сповіщав, що побутоватиме в Русові до кінця січня і чекатиме від нього листа. З'їздити до Сторожинця пообіцяв у неділю, аби побачитися з його

рідними. І рівно через місяць, 14 лютого, інформуючи Морачевського, згадував своє дводенне гостювання у Сторожинці. Місяцем пізніше, в березні, пишучи листа до С.Морачевської, любо пригадував чергове гостювання у її батька Атанасія Окуневського, у Сторожинці, де була й вона. «Мені було у Вас дуже добре, дякувати фاینенько Вам за любовість і за доброту».

Перебуваючи на початку травня 1897р. у Сторожинці в гостях у А.Окуневського, Стефаник написав кілька поезій у прозі, а саме: «У повітрі плавають ліси...», «Над його головою голуб...» (перша редакція новели «Портрет». Власне, новела «Портрет» була написана в 1897р., опублікована в збірнику «Синя книжечка» в 1899р. і присвячена повітовому лікарю зі Сторожинця Атаназію Окуневському. Першопочатковий варіант новели було надіслано до В.Морачевського в листі за серпень 1897р.), «Городчик до бога ридав...», «Йшов з поля...» (перша редакція новели «Діти»); «Під горою коло лісу...», «За хорім на двір...» (перша редакція новели «Виводили з села»), «Раненько чесала волосся», «Самому собі». Тоді в моду знову входив жанр написання коротких ліричних мініатюр. У серпні 1897р. писав В.Морачевському із Сторожинця: «Як я ходжу сюда отими дорогами, що ми разом ними ходили, то мені так добре, що аж... Як я першого дня лиш подивився на ті стежки наші, то-м писав цілу нічку. Сім образків я посилаю Вам, аби-сте собі вибрали з них то, Вам найбільше сподобається, Ви і Ваша жінка. То, що виберете, то най лишається Вам, а решту кину людям у друкованій книжці». Цикл названих поезій у прозі значною мірою має автобіографічний характер. За життя письменника жоден з цих образків так і не був надрукований. Лише п'ять з них, а саме: «Городчик до бога ридав», «Раненько чесала волосся», «Вночі», «Присвячується Ользі», «Будь такою» вперше були надруковані в журналі «Радянська Україна» в 1941р. в №2. Решту – в ПЗТ, К., 1953, т.2. Всі вірші в прозі були написані в 1896-1897рр. Оповідання «Раненько чесала волосся», написане в 1897р., було присвячене Вацлаву Морачевському [9, с.70-78].

«Про свій намір приїхати до Сторожинця Стефаник писав Морачевським ще в червні-липні того ж 1897р. Сповідав, що 13 серпня виїде з Кутів до Сторожинця, до батька Софії, який планував з'їздити до Москви на з'їзд лікарів. Казав, що пильнуватиме будинок. «Дуже радий, що їду в Сторожинець».

В іншому листі до Морачевського Стефаник сповіщав Морачевського про своє перебування в другій половині серпня 1897р. у Сторожинці, в Атаназія Окуневського. «Я тепер сиджу у Сторожинці. Вам не потрібно розповідати, як тут добре. А ще краще тому, що я тут на кожному кроці згадую Вас і Вашу дружину». Говорив про велику роль, яку зіграв В.Морачевський в житті молодого письменника. «Коли я ходжу тут по цим дорогам, де ми з Вами ходили, мені так гоже, що й не скажеш!» Пригадував, як одного разу йшли у двох по дорозі, що вела в Буденець[11, с.382-390].

З початку 1898р. листування між Морачевськими і Стефаником злегка припинилося, про те воно пізніше відновилося. Причиною вважається пригноблений стан поета. Так, у листі від 31 жовтня 1898р. С.Морачевська, перебуваючи у Сторожинці, запитувала Стефаника, чи він читав драму

Пшибишевської в журналі „Зусіє», що супроводжувалася передмовою самого Пшибишевського.

Поза всяким сумнівом, у Сторожинці, у Морачевських була й Ольга Кобилянська [10, с.548]. Так, у листі до Осипа Маковea (1867-1925рр.) від 14 серпня 1898р. пригадувала наступне: «Бувши у Морачевської в Сторожинці, я зайшла до одної книгарні і побачила, між іншим, руські книжки і Вашу «Оферму». А в листі за 5 квітня 1898р. запитувала О.Маковea, чи будете «...у Львові на свята? Зараз по наших святах маю їхати до Морачевських, але тут, до Сторожинця, бо вони тепер тут. Писали, що пришлють коні. Не знаю, не маю охоти бачитися з ними. Вже мені остогиділи тії за граничні мудрості, котрими вони завше обдаються. Кожна дурниця загранична має страшенну вартість, а все наше і глупе, і некультурне, і бог знає яке...». Обіцяла українському письменнику вислати «extra» маленьку фотографію.

Безперечно, листування корифеїв української мови та культури тривало й надалі, супроводжувалося взаємними симпатіями та повагою. У листах простежується громадська та літературна робота цих постатей, їх особисте життя, любов до рідної землі, культура спілкування, висока ерудиція та грамотність, належний рівень переписки, який присутній у листах того часу, місця, які вони з радістю відвідували та описали у своїх листах, мемуарах.

Список використаних джерел і літератури:

1. Антошкіна Л. Особливості буковинського пограниччя: історія культурного полілогу: монографія /Лідія Антошкіна, Олександр Гадинко, Гелена Красовська, Петро Сигеда, Олексій Сухомлинов. Донецьк: вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2010. 237 с.
2. Богайчук М. Література і мистецтво Буковини в іменах (словник-довідник). Чернівці: Букрек, 2005. 312 с.
3. Буковина. Історичний нарис. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. 416 с.
4. Гадинко О.О. Сторожинець: мандрівка крізь віки. Чернівці: Прут, 2013. 208 с.
5. Демочко К. Мистецька Буковина: Нариси з минулого. Чернівці: Книги-XXI, 2008. 336 с.
6. Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле і сучасне. Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. 966 с.
7. Книш І. Смолоскип у темряві. – Н.Кобринська й український жіночий рух. Вінніпег: 1957. 302 с.
8. Кобилянська О.Твори в 5-ти томах. К.: державне вид-во художньої літератури, 1963. Т.5. 768 с.
9. Ліщук Д., Гадинко О. Особистості епох. Чернівці: 2016. 100 с.
10. Малишко В.М. Сторожинець / Історія міст і сіл Чернівецької області. К.: УРЕ, 1969. С. 546-558.
11. Стефаник В. Твори. К.: Дніпро, 1964. 552 с.
12. Горак Р. Могила за горбом повстанців // Дзвін. 1994. №11-12. С. 133-145.